

УДК 904:27-526.6-033.57(477.8)

НОВІ ЗНАХІДКИ ДАВНЬОРУСЬКИХ НАТІЛЬНИХ ХРЕСТІВ ІЗ ВІЙМЧАСТИМИ ЕМАЛЯМИ НА ТЕРИТОРІЇ ВОЛИНИ

Володимир САВИЦЬКИЙ

*Східноєвропейський національний університет імені Лесі Українки,
вул. Шопена 24, Луцьк, 43020, Україна
e-mail: savitskyvlad@ukr.net*

Проаналізовано давньоруські натільні хрести із виїмчастими емаллями, виявлені на теренах історичної Волині протягом 2008–2012 рр. Введено в науковий обіг 64 артефакти, що нині зберігаються у Волинському краєзнавчому музеї та у приватних колекціях. На основі аналізу форми рамен і середохрестя виділено 9 типів хрестів, а також окремі підтипи. Проведено аналогії зі знахідками з інших регіонів. Розглянуті питання походження цих виробів, їх датування, функціонального призначення, можливості місцевого виробництва.

Ключові слова: натільні хрести, виїмчата емаль, рамена, середохрестя, Волинь, Русь, Володимир-Волинський, Луцьк.

Серед усієї різноманітності натільних хрестів, виявлених на території Волині, окрему групу становлять екземпляри, виготовлені із мідних сплавів та оздоблені виїмчастими емаллями. Відомо, що такі хрести були поширені на території всієї Русі в домонгольський період, а також у Прибалтиці. Найчисельнішими є знахідки з Латвії – тут із 30 пунктів (станом на 1965 р.) відома інформація про 72 хрести [Мугуревич, 1965, с. 63], тоді як із 29 пунктів на території Давньої Русі зафіксовано лише 62 хрести [Мальм, 1968, с. 113].

Щодо Волинського регіону, то із попередніх публікацій відомо лише декілька екземплярів хрестів цієї групи. Вони представлені знахідками із Дорогобужа (2 екземпляри) [Прищеп, Нікольченко, 1996, с. 97, рис. 71, б] та Пересопниці [Терський, 2003, рис. 22, б]. Ще один виріб зберігається у збірці Володимир-Волинського історичного музею (фонди ВВІМ, А-1107).

У запропонованій публікації представлені артефакти із фондів Волинського краєзнавчого музею (далі – ВКМ), а також із приватних колекцій*.

* Автор висловлює подяку приватним колекціонерам Р. Мазурку, О. Потрапелюку, В. Свіницькому, В. Оболончику, О. Жуку, І. Михальчуку, В. Романюку, О. Вітюку за надану можливість використати їх матеріали під час роботи над цією публікацією.

Вони становлять зафіксовані автором протягом 2008–2012 рр. випадкові знахідки із різноманітних пунктів Волинської, Рівненської, Тернопільської та Хмельницької областей. Усього зафіксовано 64 знахідки із понад 20 пунктів (вкл.: рис. XXI). На жаль, у багатьох випадках невідоме точне місце знахідки хрестиків, інформація про значну кількість виявлених артефактів обмежується лише районом або навіть областю.

У результаті аналізу форми рамен і середохрестя ми виділили 9 типів хрестів. В окремих випадках також додатково виділені підтипи.

Тип I. *Хрести з круглими кінцями рамен із парними виступами* (вкл.: рис. XXII–XXV).

Становлять найбільшу кількість знахідок – 32 екземпляри. Вони виявлені в таких пунктах: околиці м. Луцька (фонди ВКМ, А-16553); околиці м. Володимира-Волинського (фонди ВКМ, А-19834); околиці смт. Локачі Волинської області (фонди ВКМ, А-19832, А-19838); с. Рованці, с. Коршів Луцького району; с. Бубнів, с. Чесний Хрест, с. Ліски, с. Житані Володимир-Волинського району Волинської області; с. Бубнів Локачинського району Волинської області; с. Жашковичі Іваничівського району Волинської області; с. Осьмиговичі Турійського району Волинської області (фонди ВКМ, А-19833); с. Острожець Млинівського району Рівненської області (фонди ВКМ, А-19839, А-19840); на території Горохівського району Волинської області (фонди ВКМ, А-19836).

Поля хрестів цього типу розбиті на круглі на кінцях і в середохресті, і прямокутні – на раменах, заглиблення, заповнені жовтою, зеленою, синьою, рідше червоною або чорною емаллями в різних поєднаннях, або емаллями одного кольору, зазвичай жовтого або світло-зеленого. Унікальним є артефакт із фондів Волинського краєзнавчого музею, виявлений на території Горохівського району (фонди ВКМ, А-19836). Круглі заглиблення на одній із сторін заповнені червоною емаллю, а на іншій – зеленою, прямокутні заглиблення з обох сторін заповнені чорною емаллю (вкл.: рис. XXII, 5). Хрести із таким поєднанням кольорів емалі не мають аналогів ні на Волині, ні в жодному іншому регіоні.

Серед хрестів першого типу є як двосторонні вироби (вкл.: рис. XXII; XXIII; XXV, 1–7), так і односторонні, в останніх зворотна сторона гладка (вкл.: рис. XXIV; XXV, 8). Односторонні хрести становлять значно меншу кількість порівняно з двосторонніми – усього 9 екземплярів.

Переважає більшість виробів мають майже рівні пропорційні рамена (вкл.: рис. XXII; XXIII, 1; XXIV, 1, 5) і розміри, що становлять в середньому близько 4,0×3,1 см. Окремі екземпляри мають значно менші розміри – близько 3,5×2,6 см (вкл.: рис. XXIII, 7; XXIV, 4). Кілька екземплярів мають видовжену по вертикалі форму (вкл.: рис. XXIII, 2–6, 8; XXIV, 2), їхні розміри коливаються в таких межах: висота від 3,0 до 4,6 см, ширина від 2,1 до 2,9 см.

Окремо варто виділити хрестик, розміром 3,9×2,2 см, із с. Ліски Володимир-Волинського району. На його бічних раменах відсутні круглі медальйони (вкл.: рис. XXIII, 8), найвірогідніше вони були прибрані безпосередньо після виливки. Аналогічний до описуваного виріб відомий за публікаціями [Кутасов, Селезнев, 2010, с. 140].

У літературі хрести розглядуваного типу називаються “трилопастнокінцеві”. Цей тип є найпоширенішим на території усіх давньоруських регіонів, а також у Латвії [Мальм, 1968, с. 113; Мугуревич, 1965, с. 63]. До нього також належать і згадані вище хрести із Дорогобужа, Пересопниці та зі збірки Володимир-Волинського історичного музею. Кілька знахідок цього типу походить із території Холмщини та Підляшшя [Kruk, Sulikowska-Gąska, Wołoszyn, 2006, s. 128].

Зокрема В. Мальм датувала такі хрести за супровідним матеріалом із поховальних комплексів XI–XII ст., однак зазначаючи при цьому, що відповідно до знахідок із міст час їх поширення охоплює і XIII ст. [Мальм, 1968, с. 113]. Екземпляри із Дорогобужа знайдені в культурному шарі XII – першої половини XIII ст. [Прищеп, Нікольченко, 1996, с. 97, рис. 71, б]. Із культурних шарів цього ж періоду походять також знахідки із Білорусі [Башков, 2011, с. 32]. Такі ж хрести входили в склад жіночого намиста, знайденого в Данилові Малому на Підляшші, у поховальному комплексі, головна фаза існування якого припадає на кінець XI – початок XII ст., однак супровідний матеріал тут характерний для східнослов'янських пам'яток XII–XIII ст. [Kruk, Sulikowska-Gąska, Wołoszyn, 2006, s. 128].

На теперішній час відомо, що хрести цього типу виготовляли в київській майстерні на Подолі у першій половині XIII ст. [Сагайдак, Сергеева, Михайлов, 1997, с. 118–119, рис. 2, 3].

Підтип А. Хрести, які відрізняються більш тонкими раменами і наявністю “вушок”, що виступають на кінцях рамен (вкл.: рис. XXV). Майже всі хрести цього підтипу рівнораменні, а їх розміри становлять 3,9×3,1 см.

Серед знахідок хрестів першого типу, в тому числі підтипу А, виділяються односторонні вироби, на яких емаль у заглибленнях повністю відсутня (вкл.: рис. XXIV, 3, 5–8; XXV, 8). У цих випадках йдеться не про втрачену емаль, а про абсолютну відсутність будь-яких її слідів. Такий самий виріб знайдено під час рятівних археологічних розкопок ДП ОАСУ “Волинські старожитності” у с. Рованці Луцького району (урочище Гнідава) [Баюк, 2011, с. 342]. Зазначені артефакти дають змогу припустити можливість місцевого виробництва хрестів цього типу.

Тип II. Хрести з круглими кінцями рамен у вигляді медальйонів з “вушками” і ромбоподібним середохрестям (вкл.: рис. XXVI, 1–7).

Хрести цього типу знайдені в кількості 7 екземплярів. Вони походять з околиць м. Володимира-Волинського та його району, с. Жашковичі Іваничівського району Волинської області, Горохівського району Волинської області (фонди ВКМ, А-19837) та околиць м. Ізяслава Хмельницької області.

Усі хрести цього типу двосторонні. Їхні розміри становлять 3,2–3,5×2,5–2,7 см. Одна зі сторін середохрестя розділена хрестом на чотири сектори, заповнені емаллю, інша сторона містить у середині рельєфне кільце меншої величини, і всі заглиблення заповнені емаллю. Медальйони та середохрестя заповнені переважно емаллями одного кольору – жовтого, білого або світло-зеленого. В одному випадку (знахідка з околиць Володимира) кольори емалей на різних сторонах відрізняються (вкл.: рис. XXVI, 1). На екземплярі з Горохівського району на кожній зі сторін поєднується два кольори – заглиблення в медальйонах та в центральному рельєфному кільці заповнені жовтою емаллю, решта – зеленою (вкл.: рис. XXVI, 2).

На території Русі аналогічні вироби виявлені на Київщині (Витичев та ін.), у с. Липлява Полтавської області, на городищі Серенськ Калужської області (Росія), в курганных похованнях на Володимирщині (Росія) та в Брянській області (Росія) [Мальм, 1968, с. 116; Кутасов, Селезнев, 2010, с. 158]. Досить поширеним цей тип виробів є також і на території Латвії, де період їхнього побутування охоплює XII ст. [Мугуревич, 1965, с. 63].

Хрести цього типу, як і попередні, виготовляли у згаданій вище київській майстерні на Подолі, датованій першою половиною XIII ст. [Сагайдак, Сергеева, Михайлов, 1997, с. 118–119, рис. 2, 4]. Дослідники також припускають можливість їх продукування в Латвії, про що свідчить карта їхнього розміщення [Kruk, Sulikowska-Gaska, Wołoszyn, 2006, s. 128].

Підтип А. Хрест з овальними кінцями рамен у вигляді медальйонів з “вушками” і круглим середохрестям (вкл.: рис. XXVI, 8).

Цей підтип репрезентує хрестик, що походить з околиць м. Володимира-Волинського. Він односторонній, порівняно з попередніми має значно менші розміри (2,7×2,4 см), а також відрізняється відсутністю рельєфних поділок у середохресті. Саме середохрестя заповнене жовтою емаллю, а медальйони – зеленою. Аналогічні вироби відомі в спеціальній літературі [Кутасов, Селезнев, 2010, с. 159].

Тип III. Хрести із прямокутними раменами (вкл.: рис. XXVII).

Цей тип представлений 8 знахідками, що походять із околиць м. Володимира-Волинського, с. Бубнів Володимир-Волинського району, с. Мирне Горохівського району Волинської області (фонди ВКМ, А-19841), с. Скірче цього ж району, та кількох невідомих пунктів Володимир-Волинського та Горохівського районів.

Хрести цього типу усі двосторонні і мають майже однакові розміри: висота 3,4 см, ширина 2,1 см. На одній зі сторін у середохресті міститься кругле рельєфне кільце, на іншій – рамковий квадрат. Заглиблення заповнені жовтою, білою або світло-зеленою емаллю. На шести виробках обидві сторони прикрашені емаллями одного кольору, на двох – емаллями різних кольорів (вкл.: рис. XXVII, 6, 7).

Аналогічні хрести знайдені в околицях Києва, в культурному шарі Новоградка, а також у Латвії і датуються XII ст. [Мальм, 1968, с. 116; Башков, 2011, с. 33; Мугуревич, 1965, с. 63].

Тип IV. *Хрести з раменами у вигляді пальметоподібних медальйонів і круглим середохрестям* (вкл.: рис. XXVIII, 1–6).

Цей тип хрестів репрезентують 6 знахідок, що походять із околиць міст Луцька і Дубно (мікрорайон Волиця) Рівненської області, смт Іваничі Волинської області, с. Нехвороща Володимир-Волинського району, с. Скірче Горохівського району та з двох невідомих пунктів Володимир-Волинського і Горохівського районів.

Усі хрести цього типу двосторонні, мають однакові розміри (3,5×2,7 см), можливо відлиті в одній формі. У центрі кільцеподібного середохрестя на обох сторонах міститься зображення рельєфної точки. У медальйонах наявні зображення трилисників (лілій). Між раменами хреста розміщені рельєфні овали, що утворюють косий хрест. Заглиблені ділянки по всій площі хреста заповнені жовтими або білими емаллями.

Хрести з пальметоподібними раменами характерні здебільшого для карельських могильників XII–XIII ст. [Кутасов, Селезнев, 2010, с. 163]. Аналогічні хрести знайдені також у Києві, у селах Липлява Полтавської області, Пісочня Тверської області (Росія), Казаричі Брянської області (Росія), Обабково Івановської області (Росія), Білоозері (Росія), у Тверському і Костромському Поволжжі та в Прибалтиці [Мальм, 1968, с. 114; Кутасов, Селезнев, 2010, с. 163]. За знахідками із курганних поховань у Пісочні та Казаричах В. Мальм датувала їх XI ст. [Мальм, 1968, с. 117].

Підтип А. *Хрест із дугами в середохресті і раменами у вигляді пальметоподібних медальйонів* (вкл.: рис. XXVIII, 7).

Цей підтип репрезентує знахідка із околиць м. Кременця Тернопільської області. Відрізняється від попередніх у першу чергу оформленням середохрестя (вкл.: рис. XXVIII, 7). Його розміри становлять 3,7×2,7 см. Центр середохрестя прикрашений зображенням хреста у вигляді кульок псевдозерні. Усі заглиблення заповнені світло-жовтою емаллю.

Подібні хрести були знайдені в Ленінградській області та в Києві, датуються вони XII–XIII ст. [Кутасов, Селезнев, 2010, с. 164].

Тип V. *Хрест із прямим середохрестям і кінцями у вигляді круглих медальйонів* (вкл.: рис. XXIX, 1).

Цей тип представлений знахідкою із околиць с. Торговиця Млинівського району Рівненської області. Він має розміри 4,0×2,9 см. На лицевій стороні в центрі середохрестя розміщене рельєфне кільце. Медальйони на кінцях заповнені білою емаллю, а середохрестя – жовтою. Зворотній бік гладкий.

Подібний хрест, але меншого розміру, відомий за публікацією у літературі (місце знахідки невідоме) [Кутасов, Селезнев, 2010, с. 144].

Тип VI. *Хрест із круглими кінцями рамен у вигляді медальйонів і ромбоподібним середохрестям* (вкл.: рис. XXIX, 2).

Хрест цього типу знайдений на півдні Волинської області, точніше місце знахідки, на жаль, невідоме. Його розміри становлять 3,9×2,9 см. Медальйони та середохрестя з обох сторін заповнені білою емаллю.

Аналогічні хрести знайдені в Києві, Білоозері (Росія), в кургані Бегуниці I на Іжорському плато (Росія), а також у Гарді (Швеція); вони датуються XI–XII ст. [Кутасов, Селезнев, 2010, с. 144].

Тип VII. *Хрести із круглими раменами і круглим середохрестям* (вкл.: рис. XXIX, 3–5).

Хрести цього типу представлені трьома знахідками, що виявлені в околицях Луцька, Володимира-Волинського та на території Володимир-Волинського району. Усі вони односторонні і мають однакові розміри – 3,7×3,1 см. Поля медальйонів та середохрестя прикрашені зображеннями рельєфних чотирикінцевих рівнораменних хрестів і заповнені жовтою або білою емаллю.

Аналогічних виробів з інших пунктів нам віднайти не вдалося.

Тип VIII. *Хрест з круглими раменами у вигляді медальйонів і середохрестям у вигляді косоного хреста* (вкл.: рис. XXIX, 6).

Хрест знайдений поблизу с. Селець Володимир-Волинського району. Його розміри становлять 3,2×2,4 см. У центрах медальйонів і середохрестя розміщені рельєфні точки. Медальйони і середохрестя заповнені жовтою емаллю. Зворотна сторона гладка.

Точних аналогів цьому екземпляру нам невідомо.

Тип IX. *Хрест з овальними раменами* (вкл.: рис. XXVIII, 8).

Знахідка хреста цього типу походить із с. Нехвороща Володимир-Волинського району Волинської області. Він має розміри 3,1×2,0 см. На лицевій стороні в центрі середохрестя міститься рельєфне кільце. Заглиблення на раменах і в кільці заповнені білою емаллю. Зворотна сторона гладка.

Подібний хрест відомий у літературі (місце знахідки невідоме) [Кутасов, Селезнев, 2010, с. 161].

Підтип А. Хрести, які відрізняються від попереднього наявністю додаткових рельєфних овалів між раменами хреста, що утворюють косий хрест (вкл.: рис. XXIX, 7–8).

Такі хрести знайдені в с. Селець Володимир-Волинського району та іншому невідомому пункті цього ж району. Їх розміри становлять відповідно 2,6×1,8 см та 2,4×1,6 см. У першому випадку заглиблення на раменах та в середохресті заповнені світло-зеленою емаллю, а в овалах між раменами – жовтою. У другому – всі заглиблення заповнені білою емаллю.

Аналогічні хрести, що датуються XI–XII ст., були знайдені в Києві та Білоозері (Росія) [Кутасов, Селезнев, 2010, с. 161].

На думку В. Мальм, виготовлення хрестів із виїмчастими емаллями було налагоджене на Київщині в XI ст., розквіт їхнього виробництва припадає на XII ст., а в XIII ст. вони поступово виходять із вжитку [Мальм, 1968, с. 117]. На теперішній час факт їхнього виробництва в Києві підтверджений виявленням згаданої вище майстерні з виготовлення таких хрестів на Подолі, щоправда це стосується лише виробів першого та другого типів, і лише періоду першої половини XIII ст. Дослідники вказують також на можливість виробництва хрестів із виїмчастими емаллями і в Латвії, починаючи з XII ст., передусім це стосується, як уже зазначалося, хрестів другого типу [Мугуревич, 1974; Kruk, Sulikowska-Gąska, Wołoszyn, 2006, s. 128]. Картографування нових знахідок дає змогу припустити можливість виготовлення хрестів із виїмчастими емаллями і на Волині, в містах Володимирі та Луцьку (вкл.: рис. XXI). Про це ж свідчить і їх значна кількість. З іншого ж боку картографування вказує на можливість потрапляння виробів київських майстрів на Волинь відомим торговельним шляхом Київ–Звягель–Корець–Дорогобуж–Пересопниця–Луцьк–Володимир. Очевидно цим же торговельним шляхом, або власне із Володимира чи Луцька, такі вироби поширювали і на територію Холмщини та Підляшшя. У південні пункти Волині (Дубно, Кременець) ці хрести імовірно потрапляли із Луцька, або ж із Києва через Луцьк, водним шляхом по річках Стир та Іква.

На сучасному етапі остаточно ще не вирішене питання про те, яке саме сакральне значення надавали хрестам із виїмчастими емаллями їхні власники, втім, це стосується не лише цього різновиду хрестів. Відповідь на це питання значною мірою дає розгляд курганних поховань, де знаходили такі вироби. У більшості випадків вони траплялися у похованнях жінок, і лише в зрідка – чоловіків. Найчастіше їх знаходять у складі намист [Мальм, 1968, с. 116; Башков, 2011, с. 32; Kruk, Sulikowska-Gąska, Wołoszyn, 2006, s. 128]. На думку В. Мальм, ці хрести носили переважно в якості прикрас або амулетів-оберегів, що підтверджується входженням їх до складу різного набору амулетів [Мальм, 1968, с. 117]. Білоруський дослідник О. Башков розглядає такі хрести як показник належності до християнської віри з огляду їх знаходження в шарах,

насичених предметами християнського культу [Башков, 2011, с. 32]. Приклади знахідок із жіночих поховань у Данилові Малому на Підляшші, де намисто складалося з хрестиків різних типів, та в Глибові у Білорусі, де хрест займав центральне місце в намисті зі скляних бусин, без сусідства з іншими підвісками, свідчать про перехідний характер поховань і сприйняття таких хрестів власниками в якості сакральних символів на початковому етапі ознайомлення з християнською релігією [Kruk, Sulikowska-Gaska, Wołoszyn, 2006, s. 128; Башков, 2011, с. 32].

Отже, огляд нових знахідок хрестів із виїмчастими емаллями на території Волині засвідчує використання цих предметів місцевим населенням в якості сакральних символів протягом XI – першої половини XIII ст. Топографія волинських знахідок вказує на розповсюдження їх як серед міського, так і серед сільського населення регіону. Переважно бачимо, що тут були найбільш поширеними ті ж самі типи, що й на території Київщини, інших давньоруських регіонів та у Прибалтиці. Цей факт свідчить про тісні культурні й економічні зв'язки Волині із зазначеними регіонами, у першу чергу з Києвом, звідки очевидно потрапляли такі вироби. Разом із тим концентрація значної кількості знахідок навколо Володимира та Луцька, а також наявність знахідок, що не мають точних аналогів, вказують на можливість місцевого виробництва хрестів цієї групи, що підтверджується і знахідками хрестів із заглибленнями для емалей.

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ

1. *Башков А. А.* Христианские древности Беларуси конца X–XIV вв. (предметы христианского культа индивидуального использования). – Минск, 2011. – 194 с.: илл.
2. *Баяк В.* Знахідки з розкопу у Рованцях 2010 року // Старий Луцьк. Науково-інформаційний збірник. – Луцьк, 2011. – Вип. VII. – С. 341–345.
3. *Кутасов С. Н., Селезнев А. Б.* Нательные кресты, крестовключенные и крестовидные подвески. – М., 2010. – 320 с.
4. *Мальм В. А.* Крестики с эмалью // Славяне и Русь. – М., 1968. – С. 113–117.
5. *Мугуревич Э. С.* Восточная Латвия и соседние земли в XII–XIII вв. – Рига, 1965. – 144 с.
6. *Мугуревич Э.* Крестовидные подвески в Латвии // Археология и этнография. – Рига, 1974. – Т. 11. – С. 220–239.
7. *Прищепя Б. А., Никольченко Ю. М.* Літописний Дорогобуж в період Київської Русі. – Рівне, 1996. – 248 с.
8. *Сагайдак М. А., Сергеева М. С., Михайлов П. С.* Дослідження Київського Подолу // АДУ 1993 року. – К., 1997. – С. 117–120.
9. *Терський С. В.* Пересопниця. Краєзнавчий нарис. – Рівне, 2003. – 160 с.

Стаття: надійшла до редакції 09.10.2012
прийнята до друку 10.11.2012

**THE NEW FINDINGS OF THE OLD RUS PENDANT CROSSES WITH RELIEF
ENAMELS ON THE TERRITORY OF VOLYN**

Volodymyr SAVYTSKYI

East European Lesia Ukrainka National University,

24, Shopena Str., Lutsk, 43020, Ukraine

e-mail: savitskyvlad@ukr.net

The Old Rus pendant crosses with relief enamels, which were found within the boundaries of historian Volyn during 2008–2012 years, are analyzed in the article. Sixty four artifacts, which are kept in Volynian regional museum and some private collections, were introduced into scientific use. Nine types of crosses and its several subtypes were distinguished on the base of the analysis of the shoulders and the middle of the crosses. The analogy with similar findings in other regions was conducted. The set of questions about the origin, temporal classification, functional purpose and regional production of these findings was raised and argued.

Keywords: pendant crosses, relief enamel, shoulders and middle of crosses, Volyn, Rus, Volodymyr-Volynskiy, Lutsk.

**НОВЫЕ НАХОДКИ ДРЕВНЕРУССКИХ НАТЕЛЬНЫХ КРЕСТОВ С
ВЫЕМЧАТЫМИ ЭМАЛЯМИ НА ТЕРРИТОРИИ ВОЛЫНИ**

Владимир САВИЦКИЙ

Восточноевропейский национальный университет имени Леси Украинки,

ул. Шопена 24, Луцк, 43020, Украина

e-mail: savitskyvlad@ukr.net

Произведен анализ древнерусских нательных крестов с выемчатыми эмалями, обнаруженных на территории исторической Волыни в течение 2008–2012 гг. Введены в научный оборот 64 артефакты, которые в настоящее время хранятся в Волынском краеведческом музее и в частных коллекциях. На основе анализа формы лопастей и средокрестья выделено 9 типов крестов, а также отдельные подтипы. Проведены аналогии с находками из других регионов. Рассмотрены вопросы происхождения этих изделий, их датирования, функционального назначения, возможности местного производства.

Ключевые слова: крест, выемчатая эмаль, лопасти, средокрестье, Волынь, Русь, Владимир-Волынский, Луцк.